

АЛЕКСАНДАР П. БУЛАТОВИЋ
Археолошки институт, Београд

ПОРЕКЛО И ДИСТРИБУЦИЈА БЛАГОБИКОНИЧНИХ ЗДЕЛА ФАСЕТИРАНОГ ИЛИ КАНЕЛОВАНОГ ОБОДА СА КРАЈА БРОНЗАНОГ И ПОЧЕТКА ГВОЗДЕНОГ ДОБА НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ

(прилог проучавању етно-културних кретања на централном Балкану
крајем бронзаног и почетком гвозденог доба)

УДК: 903.23"637/638"(497)

DOI: 10.2298/STA0959089B

Оригиналан научни рад

e-mail: abulatovic3@gmail.com

Примљено: 23. фебруара 2009.

Прихваћено: 4. маја 2009.

Апстракт. – Зделе благобиконичне форме, чији су обод, или цео горњи конус украшени фасетама или канелурама, као и зделе полулоптасте форме са увученим ободом, идентичне орнаментике карактеристични су за налазишта позног бронзаног и раног гвозденог доба на територији Балканског полуострва. Овај рад посвећен је тој веома индикативној форми посуде, која је обележила интезивна етно-културна кретања на Балкану на прелазу из II у I миленијум пре н.е.

У првом делу рада начињена је типологија тих здела у циљу праћења њихове генезе, еволуције и дистрибуције, а затим су наведена индикативна налазишта, од Моравске, на северу, до Грчке, на југу. У завршници рада разматрано је о пореклу, хронолошком опредељењу и дистрибуцији тих здела, као и о евентуалним хронолошким и регионалним разликама између њихових појединих типова, односно варијанти..

Кључне речи. – Зделе канелованог или фасетираног обода, Чака група, Гава група, Егеја.

Зделе благобиконичне форме чији је горњи конус (обод и раме) украшен хоризонталним и косим фасетама или косим канелурама, као и полулоптасте зделе увученог обода, украшеног хоризонталном фасетом или косим канелурама обележили су крај бронзаног доба и означили почетак гвозденог доба у многим културним групама на Балканском полуострву. Неки аутори све варијанте тих здела називају једним именом, »зделе увученог обода«, па у литератури често долази до погрешних или површних интерпретација тих здела, мада су оне у највећем броју, заправо, благобиконичне форме. Све зделе овог типа са косо канелованим ободом често се

у литератури називају заједничким именом »*turban dish*« или зделе тордираног обода, иако постоји више варијанте овог типа, које се битно разликују. Овај рад ће, између осталог указати на основне типове и варијанте тих здела, који су евидентирани на Балканском полуострву крајем бронзаног и почетком гвозденог доба (прелазни период из бронзаног у гвоздено доба).

Проблем њиховог порекла, генезе, хронолошког опредељења и распрострањености дуго је већ присутан у археолошкој литератури. Њихов значај за хронолошку и етно-културну интерпретацију позног бронзаног, односно раног гвозденог доба на територији

* Чланак представља резултат рада на пројекту: *Метално доба у Поморављу* (бр. 147007) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

централног Балкана уочили су многи аутори. Још је W. Heurtley керамику из спаљених слојева у Вардини и Вардарофтси, налазиштима на северу Грчке, међу којом је било и здела са увученим, косо канелованим ободом означио као дунавску или лужичку керамику (*danubian pottery-lausitz ware*), везујући њено порекло за Подунавље.¹ У последње време је, међутим, значај ових посуда у решавању проблема везаних за процес етно-културних кретања на територији Балканског полуострва крајем позног бронзаног и почетком гвозденог доба, чини се, неправедно занемарен.

У старијој литератури помињу се два региона у којима је могла настати та керамичка форма – регион између источних огранака Алпа и Малих Карпата (јужна Моравска и доња Аустрија), у коме се развијала Баједорф–Велатице култура и регион горњег Потисја (североисточна Мађарска), у коме се крајем позног бронзаног доба појавила Гава култура.² Т. Кеменцеи сматра да су зделе косо канелованог (тордираног) обода пореклом из западног дела Карпата и да се јављају у периоду Вг С–D.³ Већина аутора, који се баве овом проблематиком на територији Подунавља, сматра да би појаву ових здела, ипак, пре требало хронолошки везати за период Вг D – На А1, према Рајнекеовој периодизацији.⁴

М. Гарашанин, међутим, зделе са хоризонтално фасетираним ободом хронолошки тесно повезује са хоризонтом Медијана I, који је датован у период Вг D – На А1, према Рајнекеовој хронологији, што је истовремено са периодом у коме се те посуде појављују на северу Мађарске или у Словачкој, где је, по многим ауторима, њихова матична територија.⁵ Гарашанин, при томе, допушта могућност да је тип зделе са хоризонтално фасетираним ободом настао на територији Медијана културне групе.⁶ На локалитету Хисар, у басену Јужне Мораве благобиконичне зделе са хоризонтално фасетираним ободом и раменом констатоване су у стамбеном објекту који припада стратуму I, датованом у период, који, такође претходи периоду у коме се оне јављају у средњем Подунављу.⁷

Наведени новији подаци, чини се, захтевају једну ревизију овог проблема, са детаљнијим приступом, у циљу да се открије ближе порекло ових здела, правци њихове дистрибуције, прецизније хронолошко опредељење, као и да се констатују евентуалне хронолошке, стилске, диспозиционе и друге разлике између различитих варијанти здела овог типа на централном Балкану.

Овај чланак је покушај да се укаже на улогу тих здела које су као најиндикативнији представник но-

вих стилско-типолошких одлика керамике током великих етно-културних промена на Балкану крајем позног бронзаног доба и почетком гвозденог доба, уз остале карактеристичне керамичке форме и канеловани орнаментални миље, постале доминантна керамичка форма на Балканском полуострву.

Приликом анализе здела, нарочито на налазиштима где се оне најраније појављују, користиће се углавном поуздани налази са једнослојних локалитета, или локалитета где су оне констатоване у гробовима, изолованим културним слојевима и другим затвореним целинама, са циљем да подаци о времену настанка и дистрибуције тих здела буду што ме-родавнији и тачнији.

ТИПОВИ БЛАГОБИКОНИЧНИХ ЗДЕЛА И ЗДЕЛА СА УВУЧЕНИМ ОБОДОМ

Детаљном анализом стилско-типолошких одлика ових форми здела на подручју Балканског полуострва, од њихове појаве до старијег гвозденог доба, констатована су два основна типа, са по четири различите варијанте (табела 1).

Типови:

I – Благобиконичне зделе и зделе увученог обода, чији су обод или цео горњи конус (обод и раме) хоризонтално или косо фасетирани и

II – благобиконичне зделе и зделе увученог обода, чији су обод или цео горњи конус (обод и раме) канеловани косим канелурама.

Варијанте:

Ia – благобиконична здела са хоризонтално фасетираним горњим конусом,

¹ Heurtley 1939, 217–218.

² За Баједорф–Велатице културу, која је локална варијанта културе поља са урнама, везује је К. Вински-Гаспарини (Vinski-Gasparini 1973, 36), као и Б. Човић, према коме су ове зделе утицај културе поља са урнама – *Urnenfelder kultur* (Čović 1983, 404). Гарашанин, с друге стране, сматра да је тај тип здела пореклом са територије данашње Мађарске (Гарашанин 1973, 309).

³ Kemenczei 1975, 45–70.

⁴ Ciugudean 1994, 25–40; Hellebrandt-Magdolna 1990, 93–111; Peschel 1987, 111–127.

⁵ Гарашанин 1973, 309.

⁶ Гарашанин 1973, 308–309. Упоредити са: Garašanin 1996, 212–213, Veil. 1/B1.

⁷ Стојић 2001, 19–20.

Tip	Var.	Skica
I	a	
	a1	
	b	
	c	
II	a	
	a1	
	b	
	c	

Табела 1. Типови и варијанте благобиконичних здела и здела увученог обода, украшених фасетама и канелурама

Table 1. Types and variants of slightly biconical bowls ornamented with facets and channels

Ia₁ – благобиконична здела са косо фасетираним горњим конусом,

Ib – полулоптаста здела увученог обода са једном хоризонталном фасетом,

Ic – полулоптаста здела украшена хоризонталним фасетама испод обода (ова варијанта нема благобиконичну профилацију или увучен обод, али је констатовано да је типолошки блиска наведеним зделама, па је сврстана у типологију),

IIa – благобиконична здела чији је горњи конус украшен косим ребрастим канелурама (угао под којим су моделоване канелуре је обично већи од 30°),

IIa₁ – благобиконична или полулоптаста здела увученог обода, чији је обод украшен косим ребрастим канелурама (угао под којим су моделоване канелуре је обично мањи од 30°),

IIb – благобиконична здела, чији је обод украшен веома кратким и, најчешће, плитким косим канелурама (угао под којим су моделоване канелуре је обично већи од 70°),

IIc – благобиконична здела, чији је горњи конус (обод и раме) украшен косим плићим, ређе, ребрастим канелурама (угао под којим су моделоване канелуре је обично мањи од 30°).

Ово су основне варијанте здела типова I и II, док су све остале сличне подваријанте сврстане у варијанту којој су најближе, односно најсличније, у стилско-типолошком смислу.

РАСПРОСТРАЊЕНОСТ И ДАТОВАЊЕ ЗДЕЛА

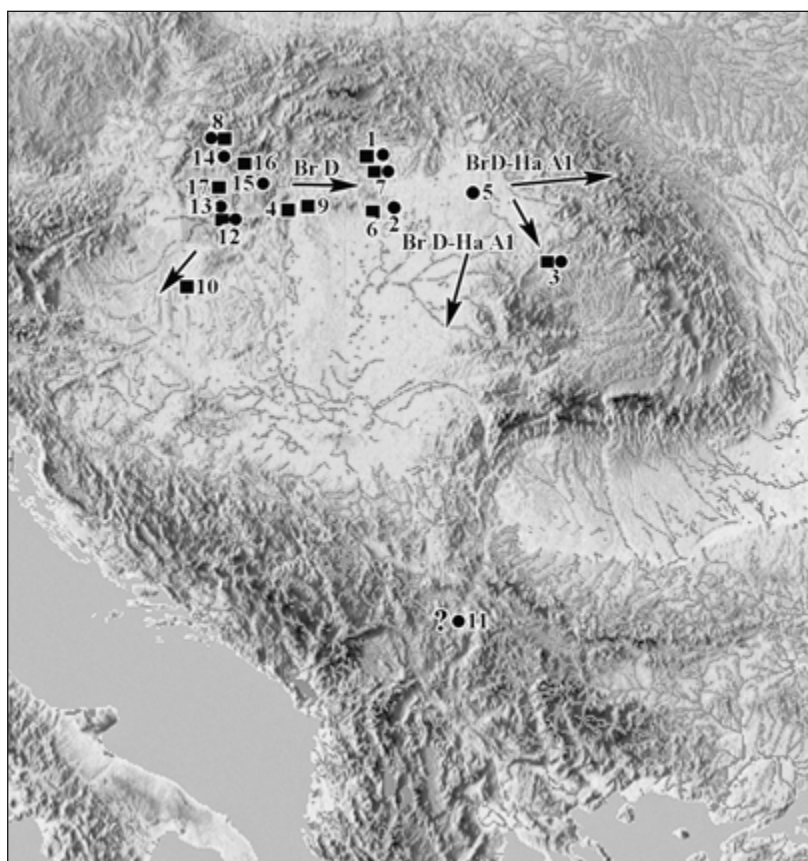
Благобиконичне зделе фасетираног или канелованог обода или горњег конуса евидентирани су на територији јужног дела средње Европе, као и на готово целом Балканском полуострву. Овако пространа територија на којој су зделе констатоване, уз њихово различито хронолошко опредељење, указују на неколико могућих опција њихове дистрибуције. У каталогу налазишта, који следи, наведена су само хронолошки осетљива налазишта на којима су зделе констатоване, или налазишта која нису хронолошки осетљива, али указују на правце кретања и територију распрострањања ових посуда.

СРЕДЊА ЕВРОПА

Један од најсевернијих налаза здела тог типа је фрагмент зделе увученог косо фасетираног обода (варијанта IIa₁) констатован у јужној Немачкој (*Jena-Amerbach*). Тај тип је, међутим, усамљен на локалитету, јер доминирају форме полулоптастих или коничних здела. Аутор налазиште датује прилично широко, од периода Br D до Ha A2, према Рајнекеовој хронологији.⁸

Те зделе су, међутим, веома карактеристичне за моравску област, као и област северозападне и североисточне Мађарске. У југозападној Словачкој оба типа здела припадају чака култури (*Cseke*), која се датује у период Br D – Ha A2. Здела типа I констатоване су на налазиштима у Бабу, Луданицама, Доњем Петру и Шаровцима (*Báb, Ludanice, Dolný Peter, Šarovce*), док су зделе типа II евидентирани у Мачулинцима и Несвадима (*Machulince, Nesvady*). У Марцеловој (*Marcelova*), што је нарочито интересантно за хронолошко опредељење појединих типова здела,

⁸ Peschel 1987, Abb. 6/4, 7/3.

- Зделе хоризонтално фасетираног обода (варијанта Ia)
- Зделе косо канелованог обода (варијанта IIa)

Списак локалитета уз карту 1
(List of sites on the map 1):

1. Aggtelek
2. Gelej
3. Igritia
4. Kóspallag
5. Nagukálló
6. Szihalom
7. Sajószentpéter
8. Pobedim
9. Acsa
10. Tapolca
11. Hisar
12. Marcelova
13. Dolný Peter
14. Ludanice
15. Šarovec
16. Machulince
17. Nesvady

Карта 1. Налазишта благобиконичних здела, украшених фасетирама и канелурама у периоду Br D – Ha A1

Map 1. Sites with slightly biconical bowls ornamented with facets and channels in Br D – Ha A1

евидентирани су заједно оба типа здела (карта 1/12–17).⁹ Здела варијанте IIa, али са конкавно профилисаним дном, што је, иначе, карактеристично за зделе Велатице културе, констатована је у краљевском гробу у Велатицама, који се датује у XII век пре н.е.¹⁰ Велики број здела варијанти Ia, Ia₁ и IIa констатован је у објектима 1/60, 11/59, III/60, 17/61 и 8/62, на насељу у Победиму (*Pobedime*) у Словачкој, које је опредељено у период Br D – Ha A1 (карта 1/8).¹¹ Да се те зделе задржавају и у каснијем периоду сведочи некропола у Клентницама, у јужној Моравској, где је у гробу 63 из IX века пре н.е. констатована здела варијанте IIa (карта 3/28).¹²

У северној и североисточној Мађарској је, такође, констатован велики број ових здела, које се, углавном, опредељују у Кијатице културу (*Kujatice*), на северу Мађарске (варијанте Ia, Ib, IIa и IIa₁), а евидентирани су у Ачи, Шихалому, Шајли, Хангоњу и некрополи у Гелеј–Каналису (*Acsa, Szihalom, Szajla, Hangony, Gelej–Kanális* – карта 1/2, 6, 9; карта 2/1). Тих здела, али у много мањем броју, има и на нала-

зиштима Гава културе у Потисју (*Debrecen–Nyulas, Poroszló, Aponhát, Nagykálló* – карта 1/5; карта 2/18).¹³ Обе културе се хронолошки опредељују у период Ha A1, док се некропола у Гелеју (једна здела варијанте Ia) датује у период Br D.¹⁴ Млађем периоду припадају зделе варијанти Ia и IIa из Нешмеља, Хотина и Мужле (*Nezsmely, Chotin* – карта 2/2).¹⁵ Реч је о некрополама које су датоване у период од Ha A2 до Ha B2.¹⁶

⁹ Paulik 1963, obr. 10/1, 23/4, 29/2, 30/8, 24/3, 26/1, 25/7, 12.

¹⁰ Gimbutas 1965, 247, T. 3, Fig. 217/11.

¹¹ Studenfková, Paulik 1983, 107–109, Tab. III/5, V/5, IX/5, 11, X/3, XVIII/14.

¹² Gimbutas 1965, Pl. 72/1.

¹³ Kemenczei 1984, Taf. LXIX/1,15, LXXIII/9, LXXV/21, 26, LXXVI/2, 8, 15, LXXXIII/17, XCV/9 i dr; Kemenczei 1982, 86, Abb. 6/1; Kemenczei 1982, 73–95; Kemenczei 1989, 73–96, Abb. 8/9, 10/1.

¹⁴ Kemenczei 1984, 96; Kemenczei 1989, 93.

¹⁵ Nebelsick 1994, Abb. 1, 4, 10/a,b.

¹⁶ Nebelsick 1994, 310–317.

НАЛАЗИШТЕ / SITE	Ia	Ia1	Ib	Ic	IIa	IIa1	IIb	IIc
Lokaliteti Čaka kulture	*				*			*
Gelej	*							
Igriti	*		*		*			
Kospallag					*			
Pobedim	*	*			*			
Tapolca					*			
Hisar, obj. 1/99, str.I	*							

Табела 2. Диспозиција благобиконичних здела и здела увученој обода орнаментисаних фасетама или канелурама у периоду Br D–Br D/Ha A1, према типовима и варијантима

Table 2. Disposition of slightly biconical bowls and bowls with inverted rim with channels and facets in Br D–Br D/Ha A1, according to the types and variants

У југозападној Мађарској, у Таполки (*Tapolca*) евидентирана је здела варијанте IIa, а иста варијанта зделе констатована је у гробовима на некрополама у Менди (*Mende*) и Пецелу (*Pécel*), као и у Коспалагу (*Kospallag*) (карта 1/4, 10; карта 2/3–4).¹⁷

На југоистоку средње Европе, у југозападној Украјини, у хоризонту Махала IV констатоване су зделе варијанти IIa и IIb, које се, ипак, датују у нешто млађи период, истовремен са хоризонтом Менде I–II (Ha B).¹⁸ Даље на истоку, у керамичком инвентару хоризонта канеловане керамике у Молдавији, датованом у период Ha A1–B1, констатоване су зделе варијанти Ia и Ib.¹⁹

РУМУНИЈА

У североисточном делу Румуније, у Игрици (*Igritia*) евидентиран је велики број здела типова I и II. Најбројније су зделе варијанте Ia, затим зделе варијанти IIa и Ib (карта 1/3).²⁰ Зделе типова I и II евидентиране су у: *Uloara de Jos* (варијанта Ia), *Susani* (варијанта Ia), *Ciceu–Corabia* (варијанта IIa), *Mediaş*, у свим хоризонтима (варијанте IIa, IIa1 и IIb) и многим другим локалитетима у Трансилванији (карта 2/6, 29–30).²¹ У Банату и Олтенији те зделе се јављају релативно рано (*Bistret, Ticvaniu Mare* – карта 2/25, 28), а у периоду Ha B су, осим Трансилваније, карактеристичне за територију целе Румуније (културне групе *Gava–Mediaş, Gornea, Insula–Banului, Virtop, Cozia, Babadag* и др. – карта 3/5, 11, 13).²² Интересантно је да су у керамичком инвентару поменутих културних група много заступљеније зделе типа II (нарочито варијанта IIa). У Горнеа–Калакача групи, међутим, присутни су све варијанте типова ових здела, мада су најбројније варијанте IIa1 и IIc.²³

СЛОВЕНИЈА

У Словенији су зделе типа I евидентирани на налазиштима светолуцијске, љубљанске и нотрањско-долењске групе.²⁴ У Добови у гробу 289, који се датује у период Ha A1, такође је пронађена једна здела варијанте IIa (карта 2/7).²⁵ Ипак, у Словенији су зделе тих типова карактеристичне тек за позније фазе прелазног периода, као и за развијено гвоздено доба (карта 3/7–8).²⁶

ХРВАТСКА И БОСНА

У Хрватској, у Мартијанцу евидентирана је здела варијанте IIa, која се опредељује у фазу I културне групе Загреб, а датује се у период Ha A1 (карта 2/5).²⁷ Интересантно је што у старијој, вировитичкој

¹⁷ Paulik 1962, Abb. 35/5; Kemenczei 1975, Abb. 1/5, 2/2, 3/4.

¹⁸ Smirnova 1974, Fig. 6/1,4.

¹⁹ Hänsel 1976, Taf. 41/1–3.

²⁰ Hellebrandt Magdolna 1990, 93–111, Abb. 3/2, 5–6, 5/1–4, 3/4, 9/8.

²¹ Ciugudean 1994, 25–40, Fig. 2/5; Stratán, Vulpe 1977, Taf. 10/85–86, 11/100, 13/123, 125; Vasilev 1980, Fig. 10/3–5, 15/4, 16/1; Zaharia 1965, Fig. 3/2, 6–8, 4/1–2; Gumă 1993, Pl. XVIII/1, 3, 6, XX/6, XXIV/3b, 6b, XXV/9b, XXXI/3, 6, XXXII/4, 7, XXXVI/3–4, 6–8.

²² Chicideanu 1986, 7–47, Abb. 35/3; Ciugudean 1994, 36; Gumă 1995, Pl. XV/3, 8, 13, 15, 19–20, 25, XVI/1–3; Hänsel 1976, Taf. 39/1–2, 45/10–11, 46/10, 47/2, 4, 52/4, 55/6–7.

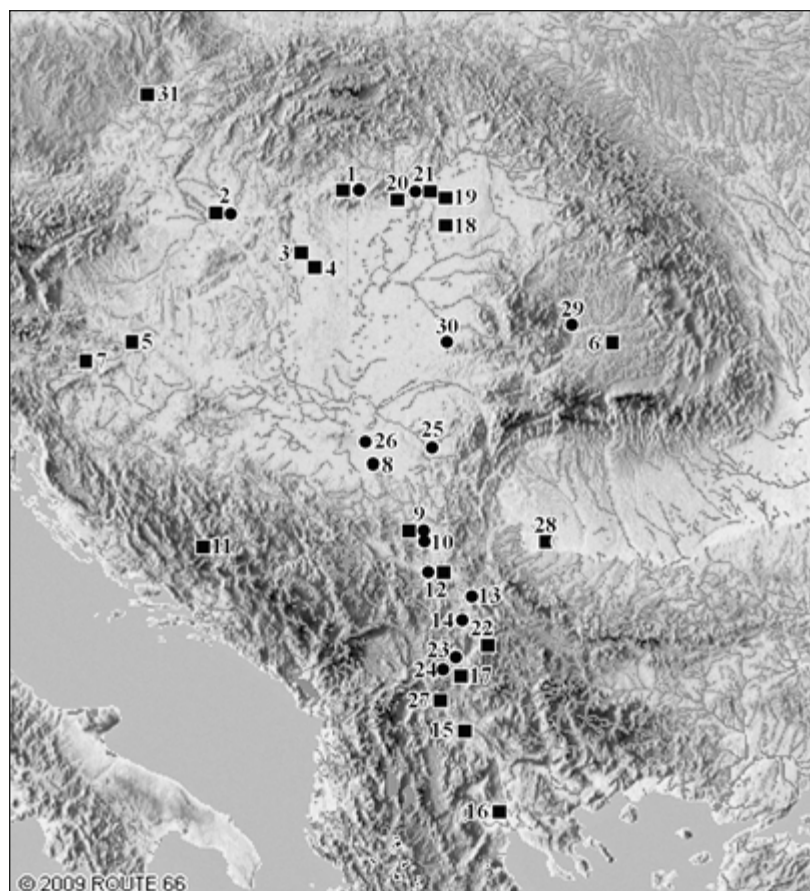
²³ Medović 1988; Gumă 1993, Pl. XL–LIV.

²⁴ Dular 1982, sl. 8/29, 13/18, 21/8, T. 26/251.

²⁵ Gabrovec 1983, 56, T. VII/20.

²⁶ Dular 1982, sl. 15.

²⁷ Vinski-Gasparini 1983, 570–572, T. LXXXVIII/10.

- Зделе хоризонтално фасетираног обода (варијанта Ia)
- Зделе косо канелованог обода (варијанта IIa)

Списак локалитета уз карту 2
(List of sites on the map 2):

1. Szajla; 2. Neszmély;
3. Pécel; 4. Mende;
5. Martijanec; 6. Mediaș;
7. Dobova; 8. Karaburma;
9. Panjevački rit; 10. Sarina međa;
11. Varvara; 12. Čitluk;
13. Medijana; 14. Hisar;
15. Stobi; 16. Kastanas;
17. Strnovac; 18. Debrecen;
19. Nyíregyháza; 20. Köröm;
21. Taktabáj; 22. Kržince;
23. Lučane; 24. Žujince;
25. Ticvaniul Mare; 26. Opovo;
27. Madžari; 28. Bistret;
29. Uloara de Jos;
30. Susani; 31. Velatice.

Карта 2. Налазишта благобиконичних здела, украшених фасетима и канелурама у периоду Ha A1 – Ha A2

Map 2. Sites with slightly biconical bowls ornamented with facets and channels in Ha A1 – Ha A2

групи, која се датује у Br D, нема оваквих здела, већ су констатоване само благобиконичне зделе заобљеног рамена, са малим лучним дршкама.²⁸ Из наведеног може се закључити да се зделе о којима је реч у раду, не појављују на овој територији пре периода Ha A1. На локалитету Градина код Карловца, који је опредељен у период Ha B1–B2, констатована је здела варијанте IIa и неколико благобиконичних здела, чији су ободи украшени вертикалним канелурама, распоређеним у метопе.²⁹ Зделе варијанте IIa евидентирани су у Новиграду на Сави, Киринграду, где се датују у Ha A, али су зделе варијанти Ia и IIa, карактеристичне тек за даљску културну групу (некропола на локалитету Лијева бара код Вуковара и Дал), која се хронолошки везује за Ha B (карта 3/9).³⁰ У приближно исти период могу се определити зделе варијанти Ic, IIa и IIb из хоризонта ране халштатске културе у североисточној Славонији.³¹

На подручју југозападне Босне, на градинама на ободу Ливањског и Дувањског поља констатоване су

зделе варијанти IIa₁ и IIb, које су датоване у период Ha B (карта 3/15).³²

На Градини код Хаџића констатован је велики број здела варијанти Ia, IIa и IIa₁, које су опредељене у I фазу средњобосанске културне групе (карта 3/32).³³ Зделе варијанте IIa евидентирани су и на Дебелом брду код Сарајева и у слојевима Варвара C2 и C3 (у слоју C3 са зделама варијанте Ia), док су у слоју Варвара C1 констатоване једино зделе варијанте IIa₁ (карта 2/11; карта 3/16).³⁴ У Поди код Бугојна, у

²⁸ Vinski-Gasparini 1983, 555–557.

²⁹ Majnarić-Pandžić 1986, sl. 3/1, 3.

³⁰ Vinski-Gasparini 1973, 36, 66–67, 163–164, T. 21/1, 22/14–15, 121/2, 11, 122/7; Vinski-Gasparini 1983, 600, sl. 5–6.

³¹ Šimić 1984, 197–215, Pl. 6/6, 10/5, 11/7.

³² Govedarica 1982, 111–188.

³³ Perić 1989, 60–62, sl. 2.

³⁴ Čović 1983, T. LXI/11, 390–412.

НАЛАЗИШТЕ / SITE	Ia	Ia1	Ib	Ic	IIa	IIa1	IIb	IIc
Horizont kanelovane keramike u Moldaviji	*			*				
Velatice, kraljevski grob					*			
Lokaliteti Kyjatice kulture	*		*		*	*		
Neszmely	*				*			
Pecel					*			
Mende					*			
Lokaliteti Gava kulture u SI Mađarskoj	*				*	*		
Susani	*							
Bistret					*			
Uloara de Jos	*							
Martijanec					*			
Dobova, grob 289					*			
Karaburma, grobovi 108 i 115	*		*					
Opovo	*	*						
Panjevački rit, objekti iz gv. doba Ib	* 71%	* 4%	* 8%	* 9%				* 8%
Sarina međa, zemunica 2	*							
Varvara, slojevi C1–C2						*		
Čitluk, objekti iz gv. doba Ib	*		*			*		*
Medijana II	*							
Hisar, obj. 1/99, str. I–II	*							
Kržince, sloj III	*				*			
Lučane	*		*			*		
Madžari					*	*		
Stobi					*			
Strnovac		*	*		*			
Kastanas, sch. 12					*	*		*

Табела 3. Диспозиција благобиконичних здела и здела увученог обода орнаментисаних фасетама или канелурама у периоду На А1 – На А2, према типовима и варијантима

Table 3. Disposition of slightly biconical bowls and bowls with inverted rim with channels and facets in Na A1 – Na A2, according to the types and variants

централној Босни, зделе варијанте Ia₁, као и варијанте IIb констатоване су у слоју В, датованом у период На А2–В2 (карта 3/14).³⁵

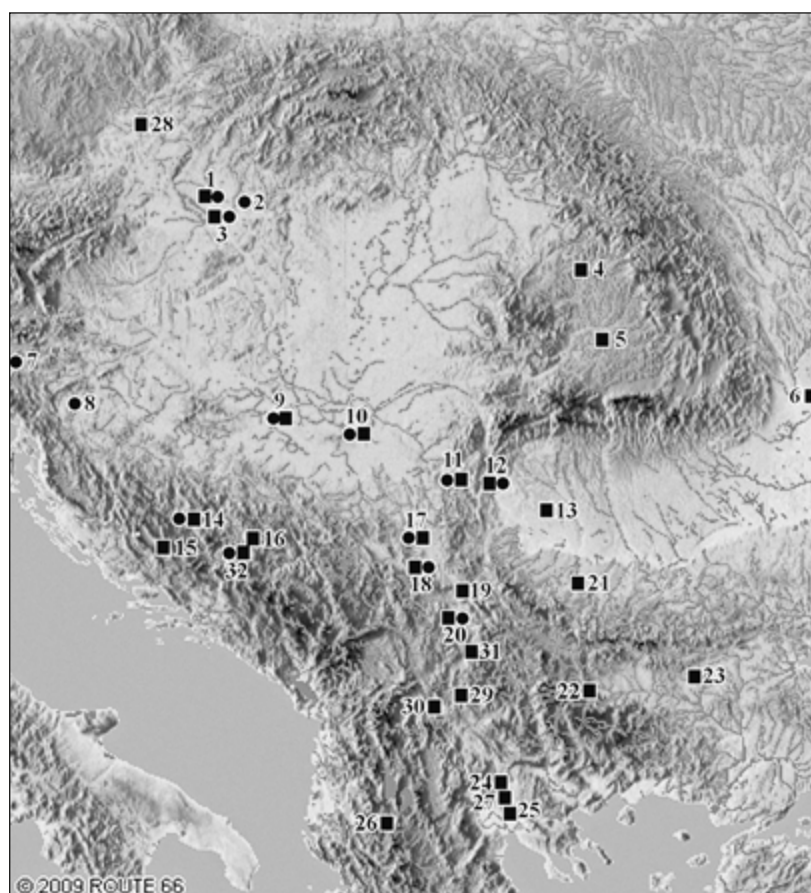
СРБИЈА

Подунавље

У Подунављу су ове зделе веома распрострањене, нарочито у раном гвозденом добу, односно прелазном периоду из бронзаног у гвоздено доба. Зделе тих типова, међутим, јављају се и раније, а везују се,

углавном, за гава културу. На локалитетима гава културне групе у Банату зделе су констатоване у Опову, у гробу 20а (варијанта Ia), затим у Војловици, у гробовима 88 (варијанта Ib) и 133 (варијанта Ia) и на другим локалитетима у Банату (Перлез, Јабука, Арадац), и то подједнако зделе варијанти Ia и IIa (карта 2/26). Али, у целини посматрано ове зделе су малобројне у односу на благобиконичне неорнаментисане зделе

³⁵ Čović 1983, 433–460, T. LXV/4, 6, LXVI.

- Зделе хоризонтално фасетираног обода (варијанта Ia)
- Зделе косо канелованог обода (варијанта IIa)

Списак локалитета уз карту 3
(List of sites on the map 3):

1. Chotín; 2. Mužla; 3. Naszmely;
4. Ciceu–Corabia; 5. Mediaș;
6. Tamaoani; 7. Notranje;
8. Podzemelj; 9. Vukovar;
10. Kalakača; 11. Gornea;
12. Insula Banului; 13. Vîrtop;
14. Pod; 15. Duvno; 16. Debelo brdo;
17. Panjevački rit; 18. Čitluk;
19. Medijana; 20. Hisar; 21. Tlačine;
22. Cepina; 23. Pšeničevo;
24. Vardarski rid; 25. Kastanas;
26. Maliq; 27. Vardina;
28. Klentnice; 29. Rugince;
30. Skopje; 31. Krzince; 32. Hadžići

Карта 3. Налазишта благобиконичних здела, украшених фасетама и канелурама у периоду Ha B

Map 3. Sites with slightly biconical bowls ornamented with facets and channels in Ha B

заобљеног рамена (старији тип зделе који је евидентиран на овој територији и у претходној белегиш културној групи), или зделе варијанте Ic, које доминирају у Банату током гава културне групе.³⁶ Гава културна група у Војводини може се одредити у период Ha A–B.³⁷

На некрополи на Карабурми констатоване су само две зделе типа I (карта 2/8). У гробу 108 евидентирана је здела варијанте Ib, док је у гробу 115 констатована здела варијанте Ia. Ти гробови су, према осталој покретној грађи одређени у фазу Карабурма III, односно у период Ha A–Ha B2, према Рајнекеовој периодизацији.³⁸

На насељима из раног гвозденог доба на Калакачи и Босуту евидентиран је велики број ових здела (карта 3/10). На Калакачи преовладавају здела варијанти Ia и Ib, али су евидентирани и зделе варијанти IIa и IIa₁, док су на Вашици у Босуту најзаступљеније зделе варијанти Ia и Ib, али су присутне и зделе варијанти IIa и Ia₁.³⁹

Поморавље

У централном Поморављу током прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба зделе тих типова су један од најзаступљенијих керамичких форми. На систематски истраженом локалитету Пањевачки рит у Јагодини (карта 2/9; карта 3/17), у најстаријим објектима, датованим у период Br D–Ha A1 констатоване су сличне зделе, али цилиндричног врата и без орнамената (објекат 214).⁴⁰ Већ у објекту 250, одређеном у прелаз из гвозденог доба Ia у Ib, према М. Стојићу (период Ha A1/A2, према Рајнекеовој периодизацији) констатована је здела са једном хоризонталном фасетом која подсећа на зделе варијанте Ib.

³⁶ Bukvić 2000, T. 8/2, 9/1, 11/3, 12/8, 35/9, 42/9, 51/11, 63/4.

³⁷ Tasić 1983; Bukvić 2000; Gumă 1993.

³⁸ Todorović 1977, 22–23, 157.

³⁹ Medović 1978; Medović 1988.

⁴⁰ Стојић 2004, T. LXXXVI/2–3.

НАЛАЗИШТЕ / SITE	Ia	Ia ₁	Ib	Ic	IIa	IIa ₁	IIb	IIc
Chotin II	*				*			
Mužla	*							
Klentnice					*			
Nasmely					*			
Ciceu-Corabia					*	*		
Mediaş					*	*		
Gornea	*	*	*		*	*		
Virtop kulturna grupa				*				*
Tamaoani kulturna grupa						*		*
Slovenija	*				*			
Vukovar, Lijeva bara	*				*			
Belaj					*			
Novigrad					*			
Livanjsko i Duvanjsko polje						*	*	
Pod, sloj B		*					*	
Kalakača	*		*		*	*		*
Panjevački rit, objekti gv. doba Ic	* 75%	* 4,2%	* 8,3%	* 8,3%				* 4,2%
Medijana II i III	*				*	*		
Hisar, obj. 1/99, str.III-IV	*		*			*		*
Kržince, jame 1 i 2		*				*		
Skopsko-kumanovska oblast		*			*	*	*	*
Vardarski rid, slojevi 13–14					*		*	
Vardina					*			
Kastanas, sch. 11–9					*	*		*
Maliq III d2–3					*		*	
Tlačine kulturna grupa								*
Gulubnik					*		*	*
Pšeničevo kulturna grupa	*				*			

Табела 4. Диспозиција благобиконичних здела и здела увученој обога орнаментисаних фасетама или канелурама у периоду Ha B, према типовима и варијантима

Table 4. Disposition of slightly biconical bowls and bowls with inverted rim with channels and facets in Ha B, according to the types and variants

У гвозденом добу Ib доминирају зделе варијанте Ia (приближно 70%), затим варијанте Ic (10%) и Ib и IIc (по 8%), док су зделе варијанте Ia₁ најмање заступљене (4 %).⁴¹

И у објектима из наредног периода, гвозденог доба Ic (приближно период Ha B1) најзаступљеније су зделе варијанте Ia (75%), затим зделе варијанте Ib и Ic (по 8,3%) и зделе варијанте Ia₁ и IIc (по 4,2%).⁴²

На оближњем локалитету Сарина међа, у земунци 1, датованој у гвоздено доба Ia (период Br D – Ha A1), констатована је благобиконична здела зао-

бљеног рамена, са малом језичастом дршком, а у земунци 2, датованој у исти период, здела варијанте Ia (карта 2/10). У земунци опредељеној у гвоздено доба Ib, на локалитету Врбица у Драгоцвету код Јагодине, констатоване су зделе варијанте Ia и Ic.⁴³

⁴¹ Стојић 2004, видети табле за објекте: 101, 106/102, 121, 131, 133, 134, 149, 201, 202, 205, 210, 211, 221, 224, 228, 232, 265.

⁴² Стојић 2004, видети табле за објекте: 23, 39, 65, 72, 108, 212, 217, 220, 234, 245.

⁴³ Stojić 1986, T. 1/1, 2/1, 6/1–2, 5–6.

Басен Јужне Мораве

У северном делу басена Јужне Мораве, на локалитету Конопљара у Читлуку код Крушевца, у најстаријим објектима (објекти 3, 5, 6 и 7, као и најстарији стратум објекта 12), датованим у гвоздено доба Ia, јављају се зделе варијанти Ib и Ic, док зделе варијанте Ia доминирају у објектима опредељеним у гвоздено доба Ib (75%), а следе зделе варијанти Ib и Ia₁, са по приближно 12% (карта 2/12).⁴⁴

У централном делу басена Јужне Мораве, на локалитету Медијана код Ниша евидентиран је велики број тих здела (карта 2/13; карта 3/19). М. Гарашанин је, према стилско-типолошким одликама керамике и стратиграфији локалитета (углавном хоризонталној) одредио три развојна културна хоризонта – Медијана I, II и III.⁴⁵ Према Гарашанину, зделе варијанте Ia јављају се већ у првом хоризонту, који се датује у период Br D – На A1. У другом и трећем хоризонту (период На A1 – На B) евидентирани су, осим варијанте Ia, зделе варијанти IIa и IIa₁.⁴⁶ Недавно је на Медијани, међутим, истражена приближно половина стамбеног објекта, површине 7–8 m², који је припадао најстаријем хоризонту (Медијана I, према Гарашанину). Иако је у објекту и око њега констатован велики број фрагментованих посуда, од којих су многе евидентирани *in situ*, није пронађен ниједан фрагмент здела типа I или типа II.⁴⁷ Објекат је датован у период Br D, тако да се ове зделе на Медијани морају датовати после тог периода, по свему судећи, у хоризонт Медијана II.

Када је реч о лесковачкој регији, најиндикативнији и најинтезивнији истражен локалитет је Хисар у Лесковцу (карта 1/11; карта 2/14; карта 3/20). На том локалитету је 1999. године истражен један стамбени објекат у коме су констатоване зделе типа Ia. Стамбени објекат је, према стилско-типолошким особинама керамике опредељен у период Br C–D.⁴⁸ На Хисару су, међутим, такве зделе, као и зделе варијанти Ia, Ib, IIa₁ и Ic уобичајене у млађим хоризонтима (стратуми II–IV).⁴⁹

У јужном делу басена Јужне Мораве истражено је неколико локалитета који припадају позном бронзаном и раном гвозденом добу. На локалитету Пиљковац у Кржинцу код Владичиног Хана, зделе варијанти Ia и IIa констатоване су у III слоју, опредељеном у период На A1–A2, док су у јамама 1 и 2 из периода На B, евидентирани зделе варијанти Ia₁ и IIa₁ (карта 2/22; карта 3/31).⁵⁰

У Кончуљу код Бујановца, на коме је констатована вертикална стратиграфија насеља брњичке културне групе, чији је најмлађи слој опредељен у пе-

риод На A1, ове зделе нису евидентирани, али су констатоване у великом броју (углавном варијанте Ia, затим Ib и IIa₁) на локалитету Ресуља у суседном селу Лучану (карта 2/23), где су, према осталим налазима, опредељене у период На A1/A2.⁵¹

Ти типови здела су на овим просторима, међутим, веома распрострањене и у другој половини прелазног периода, као и у развијеном гвозденом добу.⁵²

На Косову су ове зделе евидентирани у Љушти, Гладницама, Валачу и другим локалитетима, који се не могу прецизније датовати.⁵³ Индикативно је да ове зделе нису евидентирани на локалитетима на Косову, који припадају брњичкој културној групи.

МАКЕДОНИЈА И АЛБАНИЈА

У североисточном делу Македоније, по један примерак здела варијанти Ib, Ia₁ и IIa констатован је у скелетном гробу, под тумулом у Стрновцу (карта 2/17). Гроб се, према облику сахрањивања и фрагменту мат сликане посуде датује у период На A1/A2.⁵⁴ У том делу Македоније констатован је велики број здела на локалитетима који припадају периоду На A2–C (Пелинце, Ругинце, Скопље, Макреш и многи други – карта 3/29–30).⁵⁵ На овим локалитетима најбројније су зделе варијанти Ic и IIa₁, затим следе варијанте IIa и IIb, а само спорадично се јављају зделе варијанте Ia₁. Интересантно је да нису констатоване зделе варијанте Ia, које су веома заступљене у овом периоду у Поморављу и басену Јужне Мораве.

⁴⁴ Стојић, Чађеновић 2001, 47–80, Т. V/1–3, 5–6, X/4, 6, 13, XII/11–12, 16. Објекти из гвозденог доба Ia су објекти 3, 5, 6, 7 и најстарији стратум у објекту 12, док су објекти који припадају гвозденом добу Ib: 8, 9, 10, 11, 13 и слој изнад јаме у објекту 12.

⁴⁵ Garašanin 1983, 761–772.

⁴⁶ Garašanin 1996, Beil. I/B1, B1a, B1a2, B1a3 i B1b.

⁴⁷ Bulatović 2008, 223–244.

⁴⁸ Стојић 2001, 34–35, Т. VIII/1–2.

⁴⁹ Стојић 2001, Т. V/19–20, VI/1, XIII/1–2, XV/1–2, XIX/1; Bulatović, 2009, 57–82, Pl. I/1, 8, 9, II/13, 14.

⁵⁰ Лазић 2005, Т. V/3, VII/10–12, VIII/1–3, XII/1, 2, 4, XIII/1–6.

⁵¹ Булатовић 2007, 178–194, 202–208, Т. LVIII/6–17.

⁵² Булатовић 2007, Т. XVII/8, XVIII/5–10, LXIII/28–35 i dr.

⁵³ Гарашанин 1973, 312–313; Tasić 1959/60, 11–82, Т. VII/1–2.

⁵⁴ Станковски 2008, 135–151, Т. I/2, 6–8.

⁵⁵ Georgiev 1989, Т. I/5, III/2, 4, 6, VII/2–3, X/1–3, XI/1, XIX/2–5 и др.

На некрополи спаљених покојника у Мадарима код Скопља (карта 2/27), у културном слоју су констатоване зделе варијанти Па (три примерка) и Па₁ (један примерак), које су опредељене у период На А1–А2.⁵⁶

На Југозападној некрополи спаљених покојника у Стобима (карта 2/15), поред налаза који су у овом периоду карактеристични за Македонију (мат сликане зделе и др.) констатована је и једна здела варијанте Па. Некропола је опредељена у период На А1–А2.⁵⁷

На локалитету Вардарски рид (карта 3/24), у слојевима 13 и 14 спорадично се јављају зделе увученог обода са вертикалним или косим кратким канелурама (варијанта Пб) и зделе варијанте Па.⁵⁸

У југоисточној Албанији (карта 3/26), у хоризонту Малич (*Maliq*) III_d2–3 (На В–С) јављају се зделе, које би се, према профилицији и орнаменту, могле сврстати у подваријанту између варијанти Па и Пб.⁵⁹

ГРЧКО ПОВАРДАРЈЕ

На неколико локалитета у доњем Повардарју констатоване су зделе типа П. У Кастанасу (карта 2/16; карта 3/25) су те зделе констатоване од 12 слоја, и то као варијанта Па, као и нека подваријанта између варијанти Ia и Па₁.⁶⁰ Од слоја 11 до слоја 9 евидентиране су искључиво зделе варијанти Па и Па₁, док је у слојевима 8–7, осим наведених варијанти констатована и варијанта Пб, која после 6. слоја остаје једина варијанта здела тог типа.⁶¹

У Вардарофци и Вардини (карта 3/27), у културним слојевима са паљевином јавља се канелована керамика, а у Вардини, у том слоју евидентирана је и здела варијанте Па.⁶² Према микенској керамици, аутор је слој на Вардарофтси датовоа у XI век, односно период На А2, док је слој у Вардини, према фибули са луком у облику виолинског гудала, опредељен у период Вг D. А. Стефановић (*Stefanovich*), међутим, сматра да тај слој припада периоду На А2–В1.⁶³

БУГАРСКА

На територији Бугарске, те зделе су у употреби релативно касно, од периода На В, а евидентиране су у хоризонту жигосане керамике северне Бугарске, Пшеничево културној групи, Тлачине културној групи, Гулубнику на југозападу Бугарске и другим локалитетима (карта 3/21–23).⁶⁴ На северу Бугарске констатоване су варијанте Ia и Па, док су у централном делу и на југу констатоване искључиво варијанте Па и Пс. У Тракији нема много ових здела, али има биконичних здела заобљеног рамена, које су ор-

наментисане разноликим утиснутим и урезаним мотивима. Најјужнији налази тих здела констатовани су на Марици и Равадинову (зделе варијанте Па), док у европском делу Турске (југоисточна Тракија) оне нису евидентиране, али постоје зделе увученог обода, заобљеног рамена, које профилицијом подсећају на зделе варијанте Пб.⁶⁵

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Анализом типологије благобиконичних здела украшених фасетама или канелурама, као и полулоптастих здела са увученим ободом установљена су два типа, са осам основних варијанти здела. Према каталогу налазишта констатовано је да су те керамичке форме евидентиране на територији од Моравске и северне Мађарске, до северне Грчке, и од Алпа, до Црног Мора. На тој територији дужине више од 1000 km и ширине приближно 1000 km евидентирана су ова два типа здела у различитим варијантама. Примећено је, међутим, да се поједине варијанте здела различито хронолошки опредељују, као и да су карактеристичне за поједине регионе.

Најстарији налази здела типа I и II, ако изузмемо налазе са Хисара код Лесковца, о којима ће накнадно бити више речи, потичу из јужне Моравске.

Ове зделе често се стилско-типолошки везују за Чака културну групу и културну групу Баједорф–Велатице. Студеникова и Паулик указују да су те зделе настале као резултат утицаја велатичке културе на локалну чаканску културу.⁶⁶ Констатовано је, међутим, да оне нису евидентиране у лужичкој култури, а да се исте само спорадично јављају у велатичкој култури, као и да се у велатичкој култури датују релативно касно у односу на њихову појаву у Чака

⁵⁶ Mitrevski 1992/93, Fig. 3/1–5, 7.

⁵⁷ Митревски 1997, 313.

⁵⁸ Папазовска 2005, 115–158, сл. 3, Т. III/24, IV/26–27.

⁵⁹ Prendi 1982, Abb. 8.

⁶⁰ Hochstetter 1984, Taf. 88/3–4, 94/5, 76/1, 78/2–3.

⁶¹ Hochstetter 1984, Taf. 102/1, 156/3–4, 196/3.

⁶² Heurtley 1939, 98, 217/415–418.

⁶³ Stefanovich 1973, 150–151.

⁶⁴ Hänsel 1976, Taf. 60/14–15, 66/2, 66/2, 72/1–4; Gotzev 1994, Fig. 7/4; Гиџоргиева 2003, Т. III/12, 16.

⁶⁵ Czyborra 2005, Taf. 4/10, 8/10, 13, 14/9, 22/5, 25/1, 26/11–12, 28/1, 5, 7.

⁶⁶ Studeniková, Paulik 1983, 107–109.

култури (краљевски гроб у Велатицама, у коме је констатована здела типа Па, датован је у период На А1).⁶⁷

У Чака култури, међутим, ове зделе су, уз зделе благе S профилације широко разгранутог обода, доминантна форма здела током периода Br D – На А1. Преовладавају зделе варијанте Ia, али су заступљене и зделе варијанте Па.

Занимљиво је што у »пре-чака« хоризонту егзистирају форме благобиконичних здела заобљеног рамена на чијем се доњем конусу налазе мање језицасте или лучне дршке, које су типолошки веома блиске зделама типова I и II.⁶⁸ Идентичне зделе констатоване су на територији Чешке, на локалитетима из средњег бронзаног доба (уњетичка култура, ветеровска култура), као и на локалитетима локалних култура из позног бронзаног доба у северној и североисточној Мађарској, али и култура позног бронзаног доба на територији Балканског полуострва.⁶⁹ Ове зделе су у Моравској и северној Мађарској евидентирани у многим случајевима заједно са зделама типова I и II, или се на зделама заобљеног рамена, са дршкицама јављају хоризонталне фасете или канелуре, што потврђује међусобну еволутивну везу ових здела са зделама типова I и II.⁷⁰ Међутим, за објашњење порекла и еволуције благобиконичних здела фасетираног или канелованог обода (типови I и II, са варијантама), много индикативније керамичке форме су крушколике амфоре са лучним дршкама на врату, чији су трбух и раме украшени хоризонталним фасетама, као и дубоке зделе S профилације, са лучним дршкама на рамену или врату, чији су трбух и раме украшени косим канелурама.⁷¹ Доњи део тих посуда потпуно је идентичан зделама варијанти Ia и Па, па је извесно да су ове посуде у тесној типолошкој вези са зделама које су тема рада. Крушколике амфоре и дубоке зделе карактеристичне су за културе позног бронзаног доба на територији, од југозападне Словачке, до северне Мађарске.⁷²

Ако се узме у обзир чињеница да зделе типова I и II нису евидентирани у лужичкој и велатице културним групама, као ни у културним групама позног бронзаног доба у Банату и јужном делу Трансилваније, може се закључити да су оне настале на територији Чака културе у југозападној Словачкој, али да су се веома брзо прошириле на исток, на локалитете Кијатице културе у северном делу Мађарске, а да се утицај културне групе којој су припадале ширио и на север (*Velatice, Jena-Amerbach* и др). У североисточном делу Мађарске те зделе се везују за локалитете културе Гава, чији се почети хронолошки опредељују у период На А1.⁷³

Сви наведени подаци указују да су благобиконичне зделе фасетираног или канелованог горњег конуса (варијанте Ia и Па) настале на територији јужне Моравске у периоду Br D и да су се већ крајем тог периода почеле ширити уз обронке Карпата, на исток, али и ободом Бакоњске горе, на југ, према Хрватској и Словенији (карта 1). Овако брзом ширењу здела тог типа, као и неких других керамичких форми које се јављају са тим зделама, допринеле су, вероватно, локалне заједнице, које су под притиском носиоца културе поља са урнама (*Urnenfelderkultur*) из централне Европе, убрзано проширивале према истоку и југу.

Ове заједнице се нису дуго задржале на територији данашње североисточне Мађарске, већ су наставиле на југ, уз југозападне обронке Карпата, и на исток, према Украјини и Молдавији, избегавајући мочварну и забарену пространу Панонску равницу.⁷⁴ Зделе ових типова нису евидентирани на локалитетима гава културе, на северу, у југоисточној Словачкој, али су такве зделе констатоване на локалитетима из периода На А–В у Украјини и Молдавији, што јасно указује да померања становништва нису била усмерена ка северу, већ првенствено ка југу и истоку.⁷⁵ Релативно брзо ширење ових здела на југ потврђују локалитети Бистрет, Сусани и Игрица (*Igritia*) који се датују у период На А1, дакле непун век након њихове појаве у Моравској.

У културама које су обележиле позно бронзано доба на централном Балкану ове зделе нису конста-

⁶⁷ Pivovarova 1965, 107–162; Rihovsky 1961; Gimbutas 1965, 247, Fig. 217b/11.

⁶⁸ Paulik 1963, 321.

⁶⁹ Реч је о културама *Halomsíros, Egyek, Berkesz-Demecser*, као и некрополи у *Alsóberecki* и др. (Kovács 1965, 65–86, Abr. 17/2, 6–7; Kovács 1966/67, 27–58, Fig. 11/17–18, 12/3; Kemenczei 1981, 69–92, Abb. 8/6. За уњетичку (*Únetice*) и ветеровску (*Veterovsky*) културе видети: Stuchlik, Trčala 1991, 225–246, obr. 6/13, 7/5; Bálek 1991, 247–252, obr. 3/10.

⁷⁰ Видети: Kemenczei 1975, Abb. 5/15; Kemenczei 1989, Abb. 8/9, 10/1; Hellebrandt Magdolna 1990, Abb. 5/3–4; Chicideanu 1986, Abb. 35/3.

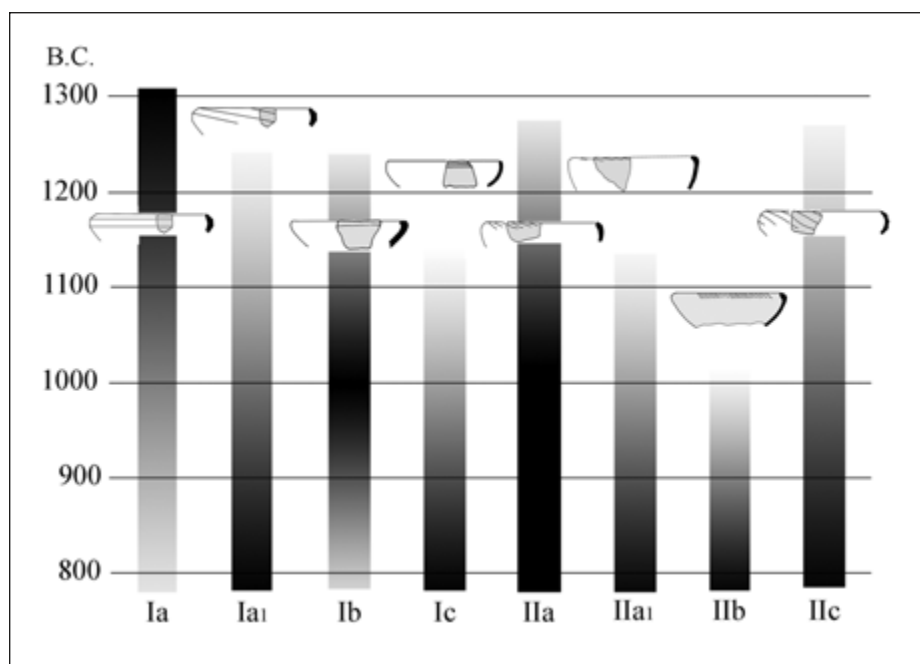
⁷¹ Paulik 1962, Abb. 33/1, 4, 7, 34/2, 6–8.

⁷² Kemenczei 1975, Abb. 6/3–4; Kemenczei 1984, Taf. LXXXVIII/1, 6, XCIII/24.

⁷³ Kemenczei 1984, 96; Gumă 1997, 68.

⁷⁴ Smirnova 1974, 359–380; Hänsel 1976, Taf. 41–42; Панонска низија је до пре стотинак година била мочварна и неусловна за насељавање, чиме се може објаснити недостатак праисторијских локалитета у тој области (Hänsel, Medović 1991, Taf. 1).

⁷⁵ Demetrova 1987, 305–315.

Табела 5. Време настанка типова и варијанти благобиконичних здела и здела увученог обода

Table 5. Appearance time of the types and variants of biconical bowls and bowls with inverted rims

товане.⁷⁶ На централном Балкану, најстарији налаз здела о којима је реч (два фрагмента здела варијанте Ia) констатован је у стамбеном објекту на локалитету Хисар у Лесковцу, који је датован у период Br C–D.⁷⁷ Ово је, међутим, јединствен налаз здела овог типа из тог периода, констатован тако далеко на југу, у централном делу Балканског полуострва. Могуће је да та два фрагмента здела, заправо, представљају упад из слоја изнад објекта, који се хронолошки одређује у период Ha A1–A2, у коме су евидентирани бројни налази здела истог типа. Можда је, с друге стране, реч о првим, веома раним продорима са севера, који су у веома кратком временском интервалу дистрибуирали ове посуде у басен Јужне Мораве, али се ни у том случају, с обзиром на период у коме су се оне појавиле у Моравској, зделе са Хисара не могу датовати пре периода Ha A1. О тези по којој су ове зделе (варијанта Ia) настале на простору централног Балкана не може се говорити, јер је евидентан недостатак тих здела на осталим локалитетима из периода Br (C) – Br D на овој територији.

У стамбеном објекту из најстаријег периода на Медијани (Медијана I) нису констатоване те зделе, као ни друга, тим зделама стилско-типолошки блиска

керамика, док се у Кржинцу код Владичиног Хана оне појављују тек у слоју III, који је датован у период Ha A1–A2.⁷⁸ На локалитету Градиште у Кончуљу код Бујановца, чији је најмлађи слој, изузимајући слој из периода хеленизма, датован налазом бронзаног српа у период Ha A1, те зделе, такође, нису констатоване.⁷⁹ У Поморављу, у затвореним целинама на локалитетима Врбица у Драгоцвету, Сарина међа у Јагодина, као и објектима на локалитету Пањевачки рит у Јагодина, те зделе се појављују крајем гвозденог доба Ia (крај Ha A1), а карактеристичне су тек за фазе гвоздено доба Ib и Ic, према периодизацији М. Стојића (Ha A2–B1).⁸⁰

Наведени подаци указују на то да су се благобиконичне зделе хоризонтално фасетираног горњег

⁷⁶ Ове зделе нису констатоване у белегиш културној групи, групи Жуто–Гирла Маре, затим парафинској и брњичкој културној групи (Вранић 2002; Петровић 2006; Крстић 2003; Гарашанин 1973, 298–307; Булатовић 2007, 37–45 и др.)

⁷⁷ Стојић 2001, 34–35.

⁷⁸ Лазић 2005, 131–174.

⁷⁹ Булатовић 1999/2000, 31.

⁸⁰ Stojić 1986; Стојић 2004.

конуса (варијанта Ia) појавиле на централном Балкану тек у периоду На A1–A2, па је податак да су на Хисару оне констатоване у стамбеном објекту датованом у период Br C–D веома неуобичајен. Ако није реч ни о најранијим продорима са севера, који, при томе, нису оставили трага у другим деловима централног Балкана, ни о упаду фрагмената здела из слоја изнад стамбеног објекта на Хисару, онда се овај феномен једино може објаснити неадекватним датовањем стамбеног објекта 1/99 на Хисару, па би се, у том случају, датовање морало померити на период На A1/A2. Нажалост, у објекту 1/99 нису констатовани метални или други хронолошки осетљиви налази, па ће тек будућим истраживањима на Хисару ова дилема бити разрешена.

Теза о најранијим продорима популације са севера која је на Хисар могла донети те зделе мало је вероватна, јер би, у том случају, налази тих здела били евидентирани и на другим налазиштима из истог периода у Поморављу или српском делу Подунавља. У некрополи на Карабурми, међутим, зделе тих варијанти (Ia и Ib) констатоване су у два гроба, који су опредељени у хоризонт Карабурма III, односно На A/B.⁸¹ Слична ситуација је и са налазима тих здела у Банату.⁸²

Тек током периода На A1–A2 ове зделе постају неизбежан керамички инвентар на бројним налазиштима у Поморављу и басену Јужне Мораве, а крајем тог периода и почетком периода На B, и у Повардарју. У истом периоду, у Хрватској, Словенији и Босни, те зделе се само спорадично појављују.

Према наведеним подацима, чини се да је у том периоду дошло до интезивних миграција ка југу, долинама Велике и Јужне Мораве и Вардара, чији су актери били носиоци ових здела, што, уосталом, потврђују бројни налази тих посуда у овој области. На свом кретању ка југу та популација је наилазила на насеља аутохтоних популација, као што су носиоци параћинске културне групе и брњичке културне групе, као и културне групе позног бронзаног доба у Повардарју, чија је станишта палила и рушила (Прибој, Кончуљ, Вардина, Кастанас). Осим здела типа I и II, ова популација била је носилац тзв. канеловане керамике која ће обележити наредни век, када је реч о културној слици у Поморављу, басену Јужне Мораве и басену Пчиње. Носиоци ове културе, коју обележава канелована керамика, успели су да дезинтегришу, очито, већ ослабљене културне групе Параћин и Брњица, па је на њиховој територији канелована керамика постала доминантна у периоду На A2–B1, док се зделе типова I и II у Повардарју, на територији

културне групе Уланци, само спорадично појављују. Известан број металних предмета, нарочито мачева са језичком, који су производ средњоевропских радионица, а констатовани су на централном Балкану, такође, указује на веома живе контакте између културних група са севера и југа Балканског полуострва. Ови контакти, реализовани миграцијама, често су били насилног карактера, што најбоље илуструју порушена насеља аутохтоних култура.⁸³

Анализом појединих типова, односно варијанти здела и разликама у њиховој диспозицији на територији Балканског полуострва и јужног дела средње Европе, као и њиховом датовању, дошло се до извесних закључака (табела 5). Констатовано је да се најстарији налази тих здела појављују на локалитетима Чака културне групе на територији Моравске. На тим локалитетима заступљене су искључиво варијанте Ia и IIa и у једном случају варијанта IIc, односно Ia₁, које су, уосталом, веома сличне (у једном случају косе фасете, а у другом косе канелуре). Ови локалитети се датују у исти период (Br D – Br D/Na A1) па није могуће утврдити да ли је нека од ових варијанти старија од осталих, али се из наведеног може закључити да су варијанте Ia и IIa основне варијанте тих здела, из којих касније произилазе све остале варијанте. У северној Мађарској и северозападној Румунији, у периоду Br D/Na A1, такође се појављују наведене варијанте здела, али и варијанта Ib, док је у периоду На A1–A2, на овој територији констатована и варијанта IIa₁. Чини се да у том периоду на територији југозападне Словачке, северне Мађарске, као и на локалитетима у Словенији и Хрватској, где се ове посуде у периоду На A1–A2 тек појављују, преовладавају зделе варијанте IIa, док су све остале варијанте здела заступљене у много мањем броју. Ситуација је истом периоду сасвим другачија на централном Балкану и југозападној Румунији. На тој територији преовладавају зделе типа I (варијанта Ia је далеко најбројнија), а од здела типа II појављују се спорадично варијанте IIc и IIa₁. Тек крајем тог периода (период На A2), на локалитети-

⁸¹ Todorović 1977, 22–23, 132, 157.

⁸² Bukvić 2000, 108–115.

⁸³ Мачеви са језичком пореклом су из средње Европе, где се датују у Br D – На A1, али су налази тих мачева у периоду На A евидентирани од Внањих Горица, на северу до Косова и Македоније, на југу (Vinski-Gasparini 1983, 655, T. XCII/1–2, T. XCIII/1; Gabrovec 1983, T. II/10–12; Гарашанин, Санев, Симоска, Китановски 1971, кат. бр. 207, 216; Srejić 1959/60, sl. 8).

ма у јужној и западној Румунији и централном Балкану појављују се зделе варијанте Па.

У басену Пчиње и Повардарју зделе типа I појављују се само у тумулу у Стрновцу (варијанте Ia₁ и Ib), који је датован у период На A1–A2, док су на осталим локалитетима констатоване искључиво зделе типа II. Такође је констатовано да се варијанта IIb, која, према стилско-типолошким особинама, представља имитацију здела варијанте Па и Па₁ (лажни *turban dish*), појављује тек у периоду На В и то претежно на територији Македоније и северне Грчке, мада је спорадично евидентиран и у средњој Босни, југозападној Бугарској и јужној Албанији (карта 3/14–15, 24–26, 29–30).

Наведену диспозицију здела типа I и II могуће је једино објаснити сукцесивним миграцијама становништва, са севера, према југу Балканског полуострва. У том случају зделе варијанте Ia биле би мало старије од здела варијанте Па и могле би се повезати са првим већим миграционим таласом са севера, који их је проширио на простор западне Трансилваније, Потисја и српског Подунавља, као и Поморавља и басена Јужне Мораве, у периоду Br D – На A1/A2 (карта 1). У то време на територији северне Мађарске, под утицајем Чака културе и њој сродних културних група комплекса поља са урнама (*Urnfelder*), са запада, и под утицајем Гава културе, са истока, настају зделе варијанте Па. Оне се, међутим, дисрибуирају тек другим већим миграционим таласом, који у периоду На A1–A2 продире на југ, а крајем тог периода стиже и до ушћа Вардара. Ове миграције кренуле су, осим према Румунији и централном Балкану, и ка територији данашње Словеније и Хрватске, па се тако може објаснити присуство искључиво здела варијанте Па и недостатак здела варијанте Ia на простору Хрватске и Румуније у том периоду (карта 2).

Да је реч о најмање два већа миграциона таласа указује податак да су зделе варијанте Ia постале значајан део керамичког инвентара у Поморављу и басену Јужне Мораве у периоду На A1–A2, док у Македонији, на локалитетима из истог периода та варијанта здела уопште није констатована.⁸⁴ У Македонији су евидентирани зделе варијанте Па, махом као појединачни налази, а не као уобичајен део керамичког инвентара, али тек у наредном периоду (На A2–B), дакле у претпостављено време другог миграционог таласа. Промена топографије насеља крајем бронзаног и почетком гвозденог доба у јужном делу басена Јужне Мораве, поткрепљује ову теорију. Наиме, констатовано је да су најстарија на-

сеља брњичке културне групе у Врањско-бујановачкој котлини била равничарска, а да се у периоду На A1/A2 изненада подижу градинска насеља на ободу тих котлина (Прибој, Дубница, Кончуљ, Кршевица). Та промена топографије, односно диспозиције насеља везује се за први миграциони талас, који на ове просторе доноси зделе варијанте Ia, док се други миграциони талас везује за рушење тих насеља и померање насеља брњичке културне групе дубоко у унутрашњост, на југоисток, у област Доње Пчиње. Други талас се, према налазима здела варијанте Па, може одредити у период На A2, а судећи према диспозицији и броју налаза здела варијанте Па, његови носиоци се нису задржавали на простору централног Балкана, како су то учинили носиоци претходног миграционог таласа, већ су агресивно продирали даље на југ, према обалама Егејског мора.

На правац њиховог кретања из средње Европе, обронцима Карпата и Трансилванијских Алпа, према централном Балкану указују налази мачева и других металних предмета, чије је порекло из средњоевропских радионица, или аналогije металних предмета из централног Балкана са предметима констатованим у оставама из Трансилваније и Баната.

Интересантно је да су у Молдавији, у периоду На A1–B1 констатоване искључиво зделе варијанте Ia и Ic, што се може објаснити продором првог миграционог таласа кроз карпатске кланце у Молдавију, а касније и према северу, у Украјину (Махала – период На B).

У периоду На B, у Босни, Словенији и Хрватској, осим здела типа II, констатоване су и зделе типа I, вероватно као резултат културних утицаја са северозапада Балканског полуострва, или утицаја из Подунавља, долинама Саве и Босне.

Зделе типа II (нарочито варијанта Па) у периоду На B–C постају доминантан тип здела на целокупној територији Балканског полуострва. Простиру се од Украјине и Црног мора (Козиа, Тлачине и друге културне групе са овог простора), до Јадранског мора и од централне Европе, до Егејског мора. У Троји нису констатоване зделе типова I и II, па се претпоставља да се њихови носиоци, иако су сасвим извесно били актери миграција на централном Балкану, не

⁸⁴ Зделе варијанте Па први пут се појављују на централном Балкану у хоризонту Медијана III (На B) и на Калакачи, која се датује у исти период (Garašanin 1996, Beil. 1/B1a, B1a3; Medović 1988).

могу довести у везу са рушењем насеља Троја VIIb2 (карта 3).⁸⁵

ЗАКЉУЧАК

Увидом у налазе благобиконичних здела и здела увученог обода, украшених канелурама или фасетама, са више индикативних налазишта из позног бронзаног и раног гвозденог доба на територији Балканског полуострва и јужног дела средње Европе, дошло се до неколико закључака.

Установљено је да се те зделе најпре појављују на територији југозападне Словачке и северозападне Мађарске у периоду Br D, а да се, затим, са своје матичне територије врло брзо, већ у периоду Br D/На А1, шире на исток, на територију североисточне Мађарске и северозападне Румуније. Тај први талас ширења, у те крајеве је, наиме, донео само зделе варијанте Ia, које су се током периода На А1, прошириле и даље на југ, у централне делове Балканског полуострва, па се може закључити да су те зделе мало старије од осталих варијанти. У периоду Br D – На А1, у северној Мађарској, под утицајем Гава културе, са једне стране и Чака културе, са друге стране, појављују се и зделе варијанте IIa (*turban dish*), које су, новим таласом миграција дистрибуиране на исток, као што је то био случај и са претходним таласом миграција, али и на југ, Бакоњском гором, на територију данашње Хрватске и Словеније, где су у периоду На А1/А2 констатоване искључиво зделе варијанте IIa.

Носиоци здела варијанте Ia задржали су се на простору Поморавља и басена Јужне Мораве, што потврђује велики број тих здела, али и других керамичких форми тог стилско-типолошког обрасца, који доминира на овом простору од периода На А1/А2. Тек у другом миграционом таласу, који је са севера Балкана дошао на централни део Балканског полуострва (период На А2), појављују се прве зделе варијанте IIa (Медијана, Кржинце). Те зделе су, међутим, посебно карактеристичне за Македонију и доње Повардарје, где уопште нису констатоване зделе варијанте Ia. Носиоци другог таласа миграција, са зделама са тордираним ободом (варијанта IIa), били су знатно агресивнији, о чему сведоче многа спаљена

насеља из тог периода у Врањско-бујановачкој котлини и Повардарју.

У периоду На В–С зделе оба типа (нарочито варијанта IIa) постају неизбежан део керамичког инвентара готово свих културних група на Балканском полуострву, што се може објаснити ширењем културног утицаја новог стилског тренда, мада је могуће, с обзиром на то да је то време познато по бројним миграцијама, мањег или већег интензитета, да су миграције један од узрока ширења ове керамичке форме у источне, јужне и западне делове Балканског полуострва у периоду На В.

Носиоци поменутих миграција, које су се одвијале у најмање два већа миграциона таласа, којима су зделе доспеле на Балканско полуострво, свакако су актери историјски познатих миграција из тог периода, које се називају Дорска, односно Егејска сеоба. Претпостављени правац ове миграције већим се делом подудара са правцем дистрибуције здела типа I и II. Миграције које су рашириле зделе типова I и II покренуте су на територији јужног дела средње Европе, али су инициране носиоцима *Urnenfelder* културног комплекса из средње Европе, што се огледа у неким керамичким облицима, који су евидентирани заједно са зделама типа I, а потичу из култура *Urnenfelder* комплекса, али и бројним металним налазима, који су производ средњоевропских радионица. Занимљиво је да се те зделе могу пратити до северозападне обале Егејског мора, али да нису евидентирани у јужној Тракији и Троји, из чега се може закључити да њихови носиоци нису дошли до Троје, па је тако крајње неизвесно њихово, евентуално, учешће у рушењу насеља које припада слоју VIIb2.

Ове миграције су, међутим, покренуле ланчану реакцију етничких кретања на Балкану, које ће проузроковати многе етно-културне промене на овој територији и довести до формирања нових културних група, које ће обележити развијено гвоздено доба. Колико су зделе овог типа, нарочито варијанте IIa, оставиле дубок траг у културама гвозденог доба централног Балкана, указује податак да су се сирвивали ове варијанте задржали на овом простору и неколико векова касније, у позним фазама периода На С (VI/V век пре н.е.).

⁸⁵ На таблама са исцрпном керамичком грађом из тог слоја нема здела типа I или II (Blegen, Boutler, Caskey, Rawson 1958).

БИБЛИОГРАФИЈА:

Bálek 1991 – M. Bálek, Dvojité kruhový příkop věteřovské skupiny u Šumic, okr. Znojmo, *Archaeologické rozhledy XLIII*, 1991, 2, Praha 1991, 247–252.

Blegen, Boutler, Caskey, Rawson 1958 – C. W. Blegen, C. G. Boutler, J. L. Caskey, M. Rawson, *Troy settlements VIIa, VIIb and VIII*, vol. IV, part 2, Princeton University 1958.

Bukvić 2000 – Lj. Bukvić, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, Novi Sad 2000.

Булатовић 1999/2000 – А. Булатовић, Налазишта брњичке културне групе у Врањско-бујановачкој и Прешевској котлини, *Гласник Српској археолошкој друштва* 15–16, Београд 2000, 23–42.

Булатовић 2007 – А. Булатовић, *Врање – културна ситраграфија праисторијских локалитета Врањске регије*, Београд–Врање 2007.

Булатовић 2008 – А. Булатовић, Стамбени објекат из позног бронзаног доба са локалитета Медијана – сектор југ – прилог проучавању односа параћинске културне групе и брњичке културне групе, *Гласник Српској археолошкој друштва* 24, Београд 2008, 223–244.

Bulatović 2009 – A. Bulatović, Transitional period from The Bronze to the Iron Age in the South Morave basin, *Starinar n.s.* LVII, Beograd 2009, 57–82.

Chicideanu 1986 – J. Chicideanu, Die Frühthracische Kultur, Zur Bronzezeit in Südwest Rumänien, *Dacia XXX* 1–2, Bucarest 1986, 7–47.

Ciugudean 1994 – H. Ciugudean, The Hallstatt a period in central Transylvania, *The early Hallstatt period in South-eastern Europe*, Alba Iulia 1994, 25–40.

Czyborra 2005 – I. Czyborra, *Die ältere Eisenzeit türkisch Thrakiens und ihr Verhältnis zur südosteuropäischen Urnenfelder- und Hallstattzeit*, neobjavljena doktorska disertacija odbranjena na Univerzitetu u Berlinu 2005. godine.

Čović 1983 – B. Čović, Prelazna zona i Srednjobosanska kulturna grupa, у: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Ur. A. Benac, Sarajevo 1983, 390–460.

Demetrova 1987 – S. Demetrova Gegenseitige Kontakte der Urnenfelderkulturen in der Ostslowakei, *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas*, Symposium Liblice, 21–25.10.1985., Praha 1987, 305–315.

Dular 1982 – J. Dular, *Halštatska keramika v Sloveniji*, Ljubljana 1982.

Gabrovec 1983 – S. Gabrovec, Dobovsko-Ruška grupa i Ljubljanska grupa, у: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Ur. A. Benac, Sarajevo 1983, 54–96.

Гарашанин 1973 – М. Гарашанин, *Праисторија на тлу Србије*, Београд 1973.

Garšanin 1983 – M. Garašanin, Centralnobalkanska regija. Kasno bronzano doba. Medijana – grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, t. IV, ur. A. Benac, Sarajevo 1983, 761–772.

Garašanin 1996 – M. Garašanin, Die kulturelle und chronologische Stellung der Mediana-Gruppe, *The Yugoslav Danube basin and the Neighbouring Regions in the 2nd millennium b.c.*, Simpozijum održan u Vršcu, Belgrade–Vršac 1996, 201–218.

Гарашанин, Санев, Симоска, Китаноски 1971 – М. Гарашанин, В. Санев, Д. Симоска, Б. Китаноски, *Предисториски култури во Македонија*, каталог изложбе, Ур. В. Санев, Штип 1971.

Georgiev 1989 – Z. Georgiev, Keramika gvozdenog doba u skopsko-kumanovskom i ošepoljsko-bregalnичком regionu, *magistarski rad odbranjen u Beogradu 1989. godine*.

Георгиева 2003 – Р. Георгиева, Керамиката от ранната желязна епоха в Югозападна България и феноменът »Цепина«, *Пирајхме 2*, Куманово 2003, 159–195.

Gimbutas 1965 – M. Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, Paris–Haque–London 1965.

Gotzev 1994 – A. M. Gotzev, Decoration of the Early Iron Age pottery from south-east Bulgaria, *The early Hallstatt period (1200–700 B.C.) in South-Eastern Europe*, Alba Iulia 1994, 97–128.

Govedarica 1982 – B. Govedarica, Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, knj. 18*, Sarajevo 1982, 111–188.

Gumă 1993 – M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bucuresti 1993.

Gumă 1995 – M. Gumă, The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in SW Romania, N Serbia and NW Bulgaria. A short review, *Thraco-Dacica XVI*, 1–2, București 1995, 99–137.

Gumă 1997 – M. Gumă, *Epoca bronzului in Banat*, Timișoara 1997.

Hänsel 1976 – B. Hänsel, *Beiträge zur Regionalen und Chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*, Bonn 1976.

Hänsel und Medović 1991 – B. Hänsel und P. Medović, *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin*

(*Gem. Titel, Vojvodina*) von 1986–1990, Mainz am Rhein 1991: Bericht der Römisch–Germanischen Kommission 72.

Hellebrandt Magdolna 1990 – B. Hellebrandt Magdolna, Az Igrici kerámiadepot, *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapest 1990, 93–111.

Heurtley 1939 – W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939.

Hochstetter 1984 – A. Hochstetter, *Kastanas*, Die handgemachte Keramik, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 2/3, Berlin 1984.

Kemenczei 1975 – T. Kemenczei Zur Verbreitung der Spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur östlich der Donau, *Folia Archaeologica XXVI*, Budapest 1975, 45–70.

Kemenczei 1981 – T. Kemenczei Das Spätbronzezeitliche Urnengraberfeld von Alsóberecki, *Folia Archaeologica XXXII*, Budapest 1981, 69–91.

Kemenczei 1982 – T. Kemenczei Die Gáva–Kultur aus Nagyálló, *Folia Archaeologica XXXIII*, Budapest 1982, 73–95.

Kemenczei 1984 – T. Kemenczei *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest 1984.

Kemenczei 1989 – T. Kemenczei, Bemerkungen zur Chronologie der Spätbronzezeitlichen Grabfunde im Donau-Theiss zwischenstromgebiet, *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapest 1989, 73–96.

Kovács 1965 – T. Kovács, A halomsíros kultúra leletei bagon, *Folia Archaeologica XVII*, Budapest 1965, 65–86.

Kovács 1966/67 – T. Kovács, Eastern connections of North-Eastern Hungary in the Late Bronze Age, *Folia Archaeologica XVIII*, Budapest 1967, 27–58.

Крстић 2003 – Д. Крстић, *Гламија, некропола бронзане доба у Корбову*, Београд 2003.

Лазих 2005 – М. Лазих, Праисторијско насеље у Пиљаковцу код Владичиног Хана, *E 75 – Археолошка истраживања*, свеска 1/2004, Београд 2005, 131–174.

Majnarić-Pandžić 1986 – N. Majnarić-Pandžić, Prilog poznavanju kasnog brončanog i starijeg željeznog doba na Kordunu i Baniji, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Karlovcu, 12–14. X 1983.*, Zagreb 1986, 29–43.

Medović 1978 – P. Medović, *Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju*, Beograd 1978.

Medović 1988 – P. Medović, *Kalakača, naselje ranog gvozdenog doba*, Novi Sad 1988.

Mitrevski 1992/93 – D. Mitrevski, A Brnjica Type Necropolis near Skopje, *Старинар н.с.* XLIII–XLIV, Београд 1993, 115–124.

Митревски 1997 – Д. Митревски, *Прошлост и ризиките заедници во Македонија*, Скопје 1997.

Nebelsick 1994 – L. D. Nebelsick, Der Übergang von der Urnenfelder-zur Hallstattzeit am nordlichen Ostalpenrand und am nördlichen Transdanubien, *Archäologische untersuchungen zum Übergang von der Bronze-Zur Eisenzeit Zwischen Nordsee und Kaukas*, Kolloquiums in Regensburg, 28–30. October 1992, Bonn 1994, 307–363.

Paulik 1962 – J. Paulik, Das Velatice-Baiedorfer Hügelgrab in Očkov, *Slovenská Archeológia X–1*, Bratislava 1962, 5–96.

Paulik 1963 – J. Paulik, K problematike Čakanskèj kultúry v karpatskej kotline, *Slovenská Archeológia XI–2*, Nitra–Hrad 1963, 269–332.

Папазовска 2005 – А. Папазовска, Слоеве од железното време на Вардарски рид, *Вардарски рид том I*, Скопје 2005, 115–158.

Perić 1989 – S. Perić, Gradina, Hadžici, *Arheološki pregled za 1987. godinu*, Ljubljana 1989, 60–62.

Peschel 1987 – K. Peschel, Zu Den Grundlagen der Jüngerer Bronzezeit in Thüringen, *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas*, Symposium Liblice, 21–25.10.1985., Praha 1987, 111–127.

Петровић 2006 – Б. Петровић, *Калуђерске ливаде, некропола бронзане доба*, Београд 2006.

Pivovarova 1965 – M. Pivovarova, K problematika mohyl v Lužickéj kulture, *Slovenská Archeológia XII–1*, Bratislava 1965, 107–162.

Prendi 1982 – F. Prendi, Die bronzezeit und der beginn der eisenzeit in Albanien, in: *Sudosteuropa zwischen 1600 und 1000 V. Chr.*, Berlin 1982, 203–233.

Rihovsky 1961 – J. Rihovsky, Рочатку велатичке културе на Мораве, *Slovenská Archeológia IX*, Bratislava 1961, 130–138.

Smirnova 1974 – G. J. Smirnova, Complexele de tip Gáva-Holihrad- o comunitate cultural- istorică, *Istorie veche și arheologie 3*, tom 25, Budapest 1974, 359–380.

Srejskić 1959/60 – D. Srejskić, Praistorijska nekropola u Donjoj Brnjici, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije IV–V*, Priština 1960, 83–135.

Станковски 2008 – Ј. Станковски, Тумулот I од тумуларната некропола кај селото Стрновац, Општина Нагоричане, *Macedoniae Actae Archaeologica 18/2002–2004*, Скопје, 2008, 135–151.

Stefanovich 1973 – R. Stefanovich, Some Balkan Elements in the Aegean Migrations, *Actes du VIIIe congres international des sciences prehistoriques et protohistoriques*, Beograd 1973, 148–161.

Stojić 1986 – M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd – Svetozarevo 1986.

Стојић 2001 – М. Стојић, Брњичка културна група у басену Јужне Мораве: генеза, развој и хронологија, *Лесковачки зборник* XLI, Лесковац 2001, 15–94.

Стојић 2004 – М. Стојић, *Пањевачки рити*, Београд 2004.

Стојић, Чађеновић 2001 – М. Стојић, Г. Чађеновић, Керамика из периода прелаза бронзаног у гвоздено доба на локалитету Конопљара у Читлуку, *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевац – Београд 2001, 47–80.

Stratan, Vulpe 1977 – I. Stratan, A. Vulpe, Der Hügel von Susani, *Praehistorische Zeitschrift* 52, Band 1977, heft 1, Berlin–New York 1977, 28–60.

Stuchlík, Trčala 1991 – S. Stuchlík, F. Trčala, Únetická pohřebiště b Hradča nech, *Archaeologické rozhledy* XLIII, 1991, 2, Praha 1991, 225–246.

Studeníková, Paulík 1983 – E. Studeníková, J. Paulík, *Osada z dobu bronzovej v Pobedime*, Bratislava 1983.

Šimić 1994 – J. Šimić, Early Hallstatt horizon in north-eastern Slavonia, *The early Hallstatt period (1200–700 B.C.) in South-Eastern Europe*, Alba Iulia 1994, 197–215.

Tasić 1959/60 – N. Tasić, Završna istraživanja na praistorijskom naselju kod Valača, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije IV–V*, Priština 1960, 11–82.

Tasić 1983 – N. Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*, Novi Sad–Beograd 1983.

Todorović 1977 – J. Todorović, *Karaburma II*, Beograd 1977.

Vasilev 1980 – V. Vasilev, Așezarea fortificată din prima vîrstă a fierului de la Ciceu–Corabia, jud. Bistrita–Násáud, *Acta Musei Napocensis* XVII, Cluj–Naposa 1980, 31–63.

Vinski-Gasparini 1973 – K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1973.

Vinski-Gasparini 1983 – K. Vinski-Gasparini, Grupa Zagreb, у: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Ur. A. Benac, Sarajevo 1983, 63–96.

Вранић 2002 – С. Вранић, *Белетици, Стојића тумно – некропола сивљених покојника*, Београд 2002.

Zaharia 1965 – E. Zaharia, Sur Le Hallstatt ancien de Transylvanie, *Dacia* IX, Bucurest 1965, 83–104.

Summary: ALEKSANDAR P. BULATOVIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade

ORIGIN AND DISTRIBUTION OF SLIGHTLY BICONICAL BOWLS WITH FACETTED OR CHANNELLED RIM FROM THE END OF BRONZE AND THE BEGINNING OF IRON AGES ON THE BALKAN PENINSULA

(contribution to the study of ethnic and cultural movements in southeast Europe
at the end of Bronze and the beginning of Iron Ages)

Key words. – Bowls with faceted or channeled rim, Čaka group, Gava group, Aegean.

Slightly biconical shaped bowls, the upper cone (rim and shoulder) of which is decorated with horizontal and slanted facets or slanted channels, as well as semi-globular bowls of inverted rim decorated with horizontal facets or slanted channels are characteristic of the end of Bronze Age and mark the beginning of Iron Age in many cultural groups within the Balkan Peninsula.

Problem of their origin, chronology and distribution is present in archaeological literature for a long time. Many authors perceived the significance of this ceramic shape for the chronological, ethnic and cultural interpretation of the Late Bronze, that is, of the Early Iron Ages within the territory of the Balkans. Pottery from the burned layers in Vardina and Vardaroftsa sites in the north of Greece, among which there were bowls with inverted, slanted channeled rim, was designated way back by W. Heurtley as Danubian pottery or Lausitz ware, connecting its origin with the Danube Basin.

A number of conclusions have been reached upon the study of finds of slightly biconical bowls and bowls of inverted rim, decorated with channels or facets, from several indicative sites from Late Bronze and Early Iron Ages within the Balkan Peninsula and south part of the Middle Europe.

It has been stated that the bowls appear first within the southwest Slovakia and northwest Hungary in the Br D period, to spread very fast, already in the Br D/Ha A1 period, from its home territory to the east, to the northeast Hungary and northwest Romania. Namely, this first spreading wave into these territories brought along only variety Ia bowls, which were further distributed to the south, during the Ha A1 period, to the central parts of the Balkan Peninsula and consequently it can be concluded that these bowls are somewhat older than other varieties. In the period Br D – Ha A1, in north Hungary, under the influence of Gava Culture, on one hand, and Čaka Culture, on the other, appear also variety IIa bowls (turban dish), distributed to the east with a new migration wave, in the same manner as was the case with the first migration wave, but also to the south, along the Bakonjska Range, to the present day Croatia and Slovenia, where, in the Ha A1/A2 periods, were stated exclusively variety IIa bowls. Representatives of the variety Ia bowls remained in the Pomoravlje region and Južna Morava Basin, as confirmed by a large number of these bowls and also by other ceramic shapes of that stylistic and typological pattern, prevailing within this region in the Ha A1/A2 periods. First variety IIa bowls (Mediana, Kržince) appear only during the second migration wave coming from the north of the Balkans to the central part of

the Balkan Peninsula (Ha A2 period). These bowls, however, are particularly characteristic of Macedonia and lower Povardarje, where variety Ia bowls were not stated at all. The second migration wave representatives, with turban dish bowls (variety IIa), were much more aggressive as witnessed by many burned settlements from that period in the Vranjska–Bujanovačka Valleys and Povardarje.

During Ha B–C periods, bowls of both types (particularly variety IIa) became inevitable part of ceramic inventory of nearly all cultural groups in the Balkan Peninsula, which could be explained by the spread of cultural influence of the new stylistic trend, though, however, it could be possible that migrations, which at the time were numerous and of greater or lesser intensity, were one of the spreading causes of this ceramic shape into the east, south and west parts of the Balkan Peninsula in the Ha B period.

Representatives of the mentioned migrations, which were carried out in at least two larger migration waves, bringing along bowls to the Balkan Peninsula, are protagonists of historically known migrations from that period, known under names of Doric and Aegean migrations. The assumed direction of these migrations coincides mainly with the distribution direction of bowl types I and II. Migrations spreading the bowl types I and II started in the south part of the Middle Europe, but were initiated by the representatives of the Urnenfelder cultural complex from the Middle Europe, as observed in certain ceramic shapes, stated together with type I bowls and originating from cultures of the Urnenfelder complex, and in numerous metal finds, which were produced in Middle European workshops. It is of interest to point out that bowl movements could be followed up to the northwest shores of the Aegean Sea, but they are not stated in the south Trace and in Troy, thus imposing conclusion that their representatives did not reach Troy. Consequently, their possible participation in destruction of VIIIb2 layer settlements is utterly uncertain.

The migrations, however, started chain reaction of ethnic movements in the Balkans, causing many ethnic and cultural changes within this territory which will lead to creation of new cultural groups to mark the developed Iron Age. To what extent bowls of this type, particularly variety IIa, left deep trace in the Iron Age Cultures in the central Balkans, is shown in the fact that survivals of this variety remained within these regions even several centuries later, in late phases of the Ha C period (VI/V century BC).